

10. שמחת תורה ולוח השנה

מקור חשוב שמביא אברהם יערי בספרו רבי'המוניטין 'תולדות חג שמחת תורה' הוא:

בני בבל עושים שמחת תורה בכל שנה ושנה בחג הסכות, וכל מדינה וכל עיר קורין בפ' (בפרשה) אחת. בני ארץ ישראל אין עושין שמחת תורה אלא לשלש שנים ומחצה, וביום שישלימו הפרשה שקורין בפלך זה אין קורין בזה.²

הכול קוראים בתורה בשבתות, והכול שמחים בסיימה, אך בתקופת הגאונים, מלמד מקור זה, המנהג המושרש בקהילות ארץ-ישראל היה לסיים את קריאת התורה בשלוש וחצי שנים (ויש שסיימה בשלוש שנים), בעוד שהמנהג הבבלי הוא לסיימה בשנה אחת. מול המנהג הבבלי הרואה את מועד הסיום בחג הסכות, קרי, ב'שמחת תורה', בארץ-ישראל לא היה לסיום מועד קבוע; היו לדפוס הקריאה הארץ-ישראלי אפשרויות שונות, ולמעשה סיומה התרחש בכל מקום בזמן אחר.

אין זה ענייננו כאן להבין את פשרו של מנהג ארץ-ישראל; אפשר וקריאה של פרשות קצרות יותר – גם אם התוצאה היא התמשכות קריאת התורה כולה על-פני מספר שנים – היא אפקטיבית יותר מבחינת הלימוד. מה שברי הוא שהיא יצרה מתכונת ברורה של דרשנות ופייטנות, המתייחסת בעיקר לפסוקי ראשי הפרשיות המרובות שמתחייבות מקריאה בת שלוש וחצי (או שלוש) השנים. אשר לשיבוץ באיזשהו לוח, אפשר ומנהג ארץ-ישראל שומר כזכר עמום את השנה השביעית (7=2×3.5), השמיטה, ואת הצורך לסיים את התורה לקראת פרשת הקהל; אם כי באופן שבו בוצע המנהג בפועל בתקופת הגאונים, לא היה כדי להעניק משמעות מוגדרת לזכרן של מצוות אלו. מה שברור הוא שמנהג בבל קיבע את שמחת התורה בלוח השנה הרגיל של המועדים, והעניק משמעות נוספת לחג שלכאורה נזכר במספרו בלבד – 'שמיני', בהתייחס לסדר הימים של סוכות, שמיני עצרת.

1. אברהם יערי, תולדות חג שמחה תורה – השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן, ירושלים תשכ"ד.

2. אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ-ישראל ובין בני בבל, מהדורת ב"מ לזיון, ירושלים תש"ב, סימן מח, עמ' 98; החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 169-173.

ובהתייחס למעמדו של סיום התורה בלוח השנתי אליבא דבני בבל, אחת השאלות שמעלה יערי היא: "... חג שמחת תורה ביום אחרון של חג הסוכות נולד בבבל כחג סיום התורה... ואם רצו לסיים את התורה בסוף השנה לפי הלוח, היה להם לקרוא פרשת 'וזאת הברכה' בשבת שלפני ראש השנה"³. רצונו לומר, בסיום עסקינן, ומן הראוי להצמיד סיום לסיום, סיום התורה לסיום השנה. תשובתו בעקבות סוגיה תלמודית ידועה היא:

... תקנה קדמה היתה בידם, שיש לקרוא את שתי פרשיות הקללות שבתורה, פרשת 'בחקתי' שבספר ויקרא ופרשת 'כי תבוא' שבספר דברים, בשתי השבתות שלפני ימי הדין, בשבת שלפני חג העצרת, הוא חג השבועות, שבו ניזונים על פירות האילן ובשבת שלפני ראש השנה, יום הדין לבני אדם...⁴

טרם נלבן את הבסיס התלמודי לקביעה זו, נעמיד על רעיון חשוב העולה ממנה לגבי הלוח. הלוח איננו רק אמצעי אינסטרומנטלי, טכני, לסימון מועד בעתיד, הוא לא רק אמצעי מחויב לתכנון עתידי שבלעדי חברה אנושית אינה יכולה לכלכל את צעדיה (ולצורך העניין אין נפקא מינא אם מדובר בתכנון מסיבות ימי הולדת או ישיבות מכריעות ופגישות הרות גורל). הלוח הוא גם נשא של מטען ערכי! העתיד הניבט בו מקפל גם אמירה עקרונית המתייחסת לכותבי הלוח ומעצביו! בעניין הנדון, כפי שנראה להלן, דחיית סיום התורה לשיטת בני בבל בשבועות ספורים מסוף השנה לשמחה תורה, מאפשרת קיום שנתי של העיקרון של 'תכלה שנה וקללותיה'; יש קללות! הן כתובות בתורה, זה ברור; יש בהן צורך דתי; אבל אפשר גם להמשיך הלאה, 'תכלה שנה וקללותיה'. ניתן להתחיל מחדש... והנה ההתחלה החדשה של התורה מוחלת ביום המשמעותי של תפילת הגשם.

נבחן את המקור המהווה בסיס לדיון זה:

תניא, רבי שממעון בן אלעזר אומר: עזרא תיקן להן לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושבמשנה תורה קודם ראש השנה. מאי טעמא? אמר אביי ואיתימא ריש לקיש: כדי שתכלה שנה וקללותיה. בשלמה שבמשנה תורה איכא כדי שתכלה שנה וקללותיה, אלא שבתורת כהנים אטו עצרת ראש השנה היא? אין. עצרת נמי ראש השנה היא, דתנן ובעצרת על פירות האילן (בבלי, מגילה לא ע"ב).

3. אברהם יערי, **תולדות חג שמחה תורה - השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 17.

4. שם.

הבסיס הוא ברייתא; היא מביאה את קביעתו של התנא רבי שמעון בן אלעזר על תקנת עזרא המכוונת להקדמת הקריאה בקללות הנזכרות ב'פרשת בחוקותי' (העיקרון הזה יכול להיות מיושם במנהג הקריאה בארץ ישראל ובבל, אך המונח 'פרשת השבוע בחוקותי' תואם את הטרמינולוגיה הבבלית), ובקללות 'כי תבוא' לראש השנה.⁵ בהמשך, מובאים דברי הסבר של אמוראים הטוענים כי סמיכות קריאת הקללות למועד המוזכר, לא באה אלא כדי לקיים את העיקרון 'תכלה שנה וקללותיה', ומוסבר כי עיקרון זה תקף לא רק לראש השנה הידוע, אלא גם לגבי עצרת-שבועות.

עניין זה מצריך הרחבה. המשנה בפתיחת מסכת ראש השנה מביאה שתי משניות חשובות:

ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים; באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה. רבי אלעזר ורבי שמעון אומרים: באחד בתשרי; באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות, לנטיעה ולירקות; באחד בשבט ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי. בית הלל אומרים: בחמשה עשר בו (משנה, ראש השנה א א).

בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה; בעצרת על פרות האילן; בראש השנה כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר 'היצר יחד לבם מבין אל כל מעשיהם' (תהילים לג, טו); ובחג נדונין על המים (משנה, ראש השנה ב ב).

בשני המצבים המובלעים במשנה מדובר על סטרוקטורה שנתית; שנה מוגדרת באמצעות מועדיה, ויש ארבעה מועדים המגדירים את השנה; כביכול, היו צירים שעליה המסגרת השנתית סובבת. המשנה הראשונה מציינת 'ארבעה ראשי שנים', והשנייה 'ארבעה ימי דין'. ובכן, נקודה ראשונה שהיא בעיניי חשובה עד מאוד, היא שקביעת שמחת תורה בשמיני עצרת (בארץ ישראל) גוררת אחריה שובל מסוים; זו איננה רק קביעה נקודתית של רעיון מסוים במועד מסוים המעניקה לו ערך ופשר! הכנסת שמחת תורה ללוח מחייבת התבוננות בלוח, מדוע דווקא במועד הזה? הן לכאורה יש אפשרויות נוספות?! מהן האפשרויות האלה? הלוח כולו נפרש בפנינו, ומתברר כי העיון במועד שמחת תורה מחייב בעצם הבנה מהו ראש שנה ומהי שנה.

והעניין מורכב יותר, בברייתא דידן מוצג שבועות כראש שנה! וזאת בגין האילוץ של 'תכלה שנה וקללותיה'; רוצה לומר, סמיכות קללות פרשת בחוקותי לשבועות באה כדי שיתקיים 'תכלה שנה וקללותיה', שנה מסוג כלשהו מסתיימת לכאורה בשבועות, ונכון לומר גם בעיתוי הזה תכלה השנה, יכלו הקללות. אולם, במשניות הנזכרות, שבועות לא נתפס כלל כראש שנה; לעמיתו של

5. תקנות עזרא נזכרות מספר פעמים בספרות התלמודית; ברשימה המסודרת שלהן "עשר תקנות תיקן עזרא..." (בבלי, בבא קמא פב ע"א), לא נאמרה תקנה זו; אולי היא נספח לחובות הקריאה שהוצגו שם.

דבר מדובר ביום דין (פירות האילן); יש כאן אפוא חידוש מסוים של ראיית שבועות כראש שנה, בעוד שבמקור הוא יום דין. מהי ההצדקה לכך? האם רק בגלל שראייה כזו מתאימה לעיקרון של ארגון קריאת התורה כך שבחוקתי תיפול לפני שבועות?! יש לשער כי העברת שבועות מסטטוס של יום דין למצב המורכב שכולל את היותו גם ראש שנה נעשה כמעין חיקוי לראש השנה הרגיל של א בתשרי. אכן, בראש השנה של אחד בתשרי יש כפל פנים, פנים של 'ראש שנה' לעניינים מסוימים, הלכתיים במקרה הזה, וגם 'יום דין'. במקרה הנדון, שבועות הוא יום הדין לפירות האילן, והוא מוטען במשמעות של ראש שנה לצורך 'תכלה שנה וקללותיה'. ואל יהא הדבר הזה טכני בעיניך! מובע כאן מבט מקיף על משמעות הקללות ועל זיקתן לזמן, ליתר דיוק למושג הזמן ולמשמעותו הפסיכולוגית.

ניתן לומר שהן מעודדות מחשבות לקראת יום הדין; יום דין בפתח, ובתורה קוראים את הקללות; העומדים בדין, כלומר כולנו, מבינים את גודל הסכנה, יום הדין מקבל משמעות מאימת; הקללות מעצבות אווירה של יום דין, חשש מהדין, היווכחות מה צפוי בדין; הן מעוררות לתשובה, לכפר על העבר. ומנגד, ניתן לומר שהקללות מעוררות לרצון להתחלה חדשה במועד חדש, בראש שנה חדשה, בין שמדובר ב'א בתשרי ובין שמדובר בשבועות. הקללות אינן נצחיות, מעגל השנה מבשר התחדשות, ההתחלה מבשרת טובות; עם קללות שאינן נצחיות ניתן להתמודד. אם נרצה, מדובר כאן בעצם בשתי משמעויות של המושג קללה; משמע אחד, חלק מאיום רצינולי, יצירת חשש מעונש המשולב במערכת המשפטית של האל, שלמצער חלקים שלה ניתנים להבנה; והמשמעות השנייה, משהו דמוני, קללה מפחידה ואפלה מבוססת על פעולה מילולית או נפשית של רצון להרע 'נטו'; פעמים רבות היא משקפת חולשה, חוסר אונים, חוסר יכולת להתמודד בדרך אחרת; כביכול, כל שנותר הוא לקלל. המשמעות הראשונה של קללה שהוצגה כאן, חיונית לתיקון המידות היא חלק מובנה במערכת של שכר ועונש; השנייה, נשענת על פחד, ומפחידה, לא רצינולית; הראשונה מיוצגת בקללות התורה, שהן קללות האל, השנייה – קללות בלעם; אכן, חסד עשה הקב"ה לישראל שלא שמעו את קללות בלעם (רק אנו הקוראים יודעים עליהן). הנה כי כן, יש במועד המורכב מיום דין ומראש שנה התמודדות עם שתי המשמעויות הללו; יום הדין מחזק את הדין הטבוע בו, מנצל את הקללות כדי להסביר מה עומד על הפרק; ראש השנה מחדש, נותן תקווה.

בהמשך הסוגיה התלמודית דלעיל הובאה ברייתא נוספת: "תניא רבן שמעון בן אלעזר אומר: אם יאמרו לך זקנים: סתור וילדים בנה, סתור ואל תבנה. מפני שסתירת זקנים – בנין, ובנין נערים – סתירה, וסימן לדבר רחבעם בן שלמה" (בבלי, מגילה לא ע"ב). לכאורה, הקישור איננו ברור; אולי אלו פשוט דברים נוספים משל אותו חכם, בדגם הידוע של הבאת סדרת דברים בשם אותו חכם המאפיין כל כך את הספרות התלמודית, ויש בו זכר לחשיבה אסוציאטיבית המאפיינת את התורה שבעל־פה. אבל קישורים שכאלה מושכים לדרשנות, והסבר אחד לסמיכות הזו הוא: "... לכאורה ניתן לחשוב שאדרבה, שמוטב היה להרחיק הזכרת הקללות מראש השנה, ולשם כך הביאו את

המאמר שיש לסמוך על דברי הזקנים (עזרא) ולא על דעתנו".⁶ רוצנו לומר, תקנת עזרא באה נגד הרצון הטבעי להרחיק את קריאת הקללות מראש השנה. אם נרחיב הבנה זו, קללה היא אכן סוג מסוים של סתירה, בקללה – כל קללה – קודם כל משהו נהרס, אבל כשהיא נעשית בצורה נכונה, קרי, על ידי זקנים, היא מהווה בנייה. 'עולם ישן עדי יסוד נחריבה' איננה דרכנו!

חשוב לסיים בשתי השלמות הקשורות בזיקה סמויה של שמחת תורה לנאמר לעיל. הראשונה, עסקנו בשמחת תורה, ועסקנו בקללות; ובכן, אומנם הדברים נאמרו בהקשר אחר, אבל שמחת תורה הוא יום ברכה.

בכינוי שמחת תורה נקראה אז שמחת היום, היינו שמחת הסיום, ואילו עצם היום לא נקרא יום שמחת תורה אלא נקרא על שם הברכות שקוראים ביום זה שקוראים ביום זה, ברכת משה בתורה, וברכת שלמה בנביא, בשם יום הברכה ובערבית, השגורה בפי העם בבל בימי הגאונים, 'יום אל תבריך'...".⁷

שמו המקורי 'יום הברכה' נגזר מהקריאה בתורה, אך הוא משרה אווירה והשראה.

השלמה שנייה, לגבי מנהגי הקריאה בשמיני בארץ ישראל בתקופת הגאונים שבה עסקנו, הוצגה האפשרות: "אמר רבינו האי... ויש שקורין ברכות שבאם בחוקותי תלכו ונתתי גשמיכם בעתם, כי יום הזכר גשמים הוא..."⁸. כלומר, באותה פרשת קללות יש גם ברכות, ולענייננו חשובה ברכת הגשם.

סוף דבר, שתי העצרות – שמיני עצרת וחג העצרת הוא שבועות נקשרות זו לזו. בתהליך היסטורי התפתחותי מעניין, שמיני עצרת הפך לחג של תורה, העומד מול זמן התורה של העצרת של שבועות, מתן תורה. שתי העצרות מתקשרות לברכה – יום הברכה ויום תכלה שנה וקללותיה. ובעצם, שרטטנו עוד חישוק לעגלת השנה היהודית; היא מעוצבת לא רק על ידי ראשי השנה וימי הדין, אלא גם על ידי העצרות שנהיו לפתע דומות. ממעמקי המקורות היהודיים נדלים אפוא תכנים המייחדים את מועדי השנה ומעניקים להם קשר שמגבש את מושג השנה.

6. עיונים במהדורת הרב עדין שטיינלץ למסכת מגילה, עמ' 137; בעקבות ר' ריח הדודאים' ועוד.

7. אברהם יערי, תולדות חג שמחה תורה – השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן. ירושלים תשכ"ד,

עמ' 20

8. אוצר הגאונים למגילה, עמ' 62.